

فرایند عملی سازی باورها و آسیب شناسی آن از منظر قرآن و حدیث

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۱۰

از صفحه ۱۶۷ تا صفحه ۱۸۵

چکیده

یکی از مهم‌ترین مسائل مورد تأکید در منابع دینی عملی سازی باورها است که در دو بخش فردی و اجتماعی تحقق می‌یابد و مراحل تحقق آن در فرد شامل: شروع هدفمند، عادت، سجیت (ملکه)، شاکله و شأن است؛ و مراحل تحقق آن در جامعه نیز اشاعه، تبلیغ، اقامه، سنت (فرهنگ) و تمدن سازی است که انسان با طی این مراحل می‌تواند به عالی‌ترین مراتب و اهداف برسد. اجرای این فرایند آسیب‌های متنوعی دارد که در مراحل مختلف عملی‌سازی باورهای دینی و در ابعاد مختلفی می‌توانند بروز کنند؛ برخی آسیب‌ها، قبل از انجام، بعضی در حین و بعضی بعد از اجرای باور مانع تحقق آن می‌شوند، پاره‌ای از آسیب‌ها نیز فراگیر هستند که ممکن است در تمامی مراحل اتفاق افتند و در نهایت آسیب‌های پیرامونی است که مستقیم به عمل مرتبط نیست اما زمینه‌ها و شرایط ترک عمل و یا رها کردن آن را فراهم می‌سازد.

سید محمود حسینی و اشان

دانشجوی دکتری دانشگاه معارف اسلامی،

رشته قرآن و حدیث، نویسنده مسئول

mhhosseiniv@gmail.com

محمدحسن زمانی

دانشیار جامعه المصطفی العالمیه و عضو

هیئت علمی پاره‌وقت مرکز پژوهشی

قرآن کریم المهدی

i_m_zamani@imam.miu.ac.ir

واژگان کلیدی:

عملی سازی، فرایند، باورها،

رفتارها، آسیب‌شناسی، قرآن، سنت.

طرح مسئله

اعملی‌سازی باورها یکی از مهم‌ترین مسائلی است که در آیات قرآن و روایات بر آن تأکید شده است. غالباً آیات قرآن درجایی که سخن از باورها را مطرح کرده، به عملی‌سازی آن نیز اشاره می‌کند، به طوری که بیش از هفتاد بار ایمان را همراه با عمل صالح ذکر کرده است. در روایات نیز، ثمره، تکامل و ارزش حقیقی باورها و عقاید را هنگامی می‌دانند که در عمل تحقق یابد، در غیر این صورت، منفعتی نخواهد داشت (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۸؛ ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۷۹؛ طوسی، ۱۴۱۴، ص ۴۴۸). برخی آیات قرآن، تحقق کامل ایمان و رسیدن به هدف عالی و نهایی را در سایه‌ی عمل صالح می‌دانند و می‌فرماید: «...فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا... (کهف: ۱۱۰)»... پس هرکس همواره به ملاقات پروردگارش امیدوار است، باید کار نیک و شایسته انجام دهد...» بی‌شک عملی‌سازی باورها فرایندی دارد و انجام کامل این فرایند با آسیب‌هایی همراه است که شناخت آن می‌تواند گام مهمی در رشد و پیشرفت انسان باشد. در تحقیق پیش رو بنا داریم ضمن بیان این فرایند، آسیب‌های آن را شناسایی و تبیین کنیم.

پیشینه‌ی پژوهش

مباحث پیرامون رابطه‌ی میان باورها و رفتارها از صدر اسلام در منابع حدیثی، تفسیری، اخلاقی و کلامی یافت می‌شود، با این حال، فرایند و آسیب‌شناسی در منابع گذشته مطرح نشده است؛ اما در نوشته‌های معاصر بعضی از پایان‌نامه‌ها به این موضوع پرداخته‌اند؛ مانند «بررسی رابطه‌ی باورهای دینی با سازگاری و بزهکاری اجتماعی» نوشته‌ی مهری عبدالهیان و «رابطه‌ی علم، ایمان و عمل از دیدگاه علامه طباطبایی» به قلم ربابه آقاجانی که در این نوشته‌ها به فرایند و آسیب‌شناسی اشاره‌ای نشده است؛ اما الهی‌زاده در کتاب سیر عمل در قرآن، بعضی از مراحل این فرایند را بیان و آسیب‌شناسی کرده است که در این پژوهش به‌طور دقیق‌تر، کامل‌تر و با نگاهی متفاوت، این مسئله را بررسی خواهیم کرد.

۱. فرایند عملی‌سازی

فرایند عملی‌سازی باورها، در دو ساحت فرد و جامعه تحقق می‌یابد و هرکدام مرحله‌ی دارد که عبارتند از:

۱-۱. در فرد

هر فردی که بخواهد باورهایش را به‌طور کامل عملی سازد باید مراحل و فرایندی را طی کند که عبارتند از:

۱-۱-۱. شروع هدفمند عمل

اولین گام در عملی‌سازی هر کاری، شروع آگاهانه، عالمانه و برگرفته از باورهای صحیح است. عملی که پشتوانه‌ی علمی و فکری صحیحی نداشته باشد، قطعاً در ادامه‌ی کار دچار آسیب خواهد شد و به هدف و نتیجه نخواهد رسید. روایاتی که پیرامون شروع کارها با نام خدا وارد شده است، از مهم‌ترین

ادله‌ی این نوع است؛ مانند «...كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يَذْكَرْ فِيهِ بِسْمِ اللَّهِ فَهُوَ أَبْتَرٌ...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹، ص ۲۴۰؛ بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۱۰۵)؛ هر کاری که بدون نام خدا آغاز شود، بی‌ثمر و ابتر خواهد بود. از سوی دیگر، برکت کارها در آغاز آن با یاد خداست (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۱۵) و شروع کارها با یاد خدا، در همه‌ی امور سفارش شده است؛ مانند خوردن غذا (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۲۹۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۱۵۲)، ورود و خروج به خانه (ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۲۸۱)، تعلیم و تربیت، ابتدای هر نوشته ولو یک قطعه شعر و... (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۸۰؛ معرفت، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۲۴).

همه‌ی این روایات، به شروع و آغاز هدفمند در تمامی امور زندگی اشاره دارد و بیانگر این است که هر باوری که می‌خواهد در مرحله‌ی عمل به‌طور صحیح تحقق یابد، باید آغازی هدفمند داشته باشد و به‌طورکلی می‌توان گفت: در هندسه‌ی دینی، هر کاری باید هدفمند و بر مبنای خدامحوری آغاز و بنا شود، در غیر این صورت، عملی شدن آن میسر نخواهد گشت و به مقصد نخواهد رسید.

۱-۱-۲. عادت

«عادت اسمی برای تکرار فعل است تا اینکه آسان شود و مطابق طبع گردد» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ص ۳۵۱). عادت، دومین گام در فرایند عمل است که با تمرین و تکرار حاصل می‌شود؛ یعنی انسان باید به‌اندازه‌ی تمرین و ممارست کند که عمل را تبدیل به عادت نماید؛ از این‌رو، امام علی^(ع) می‌فرماید: «الْعَادَةُ طَبْعٌ ثَانٍ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۳)؛ عادت، طبیعت دوم است.» در روایت دیگری از ایشان نقل شده است: «كَفَى بِفِعْلِ الْخَيْرِ حُسْنُ عَادَةٍ (همان، ص ۱۲۰)؛ برای انجام کار نیک همین بس که به عادت نیکو تبدیل شود.»

۱-۱-۳. سجیت

سجیت در لغت به معنای «انجام و جریان کار [است] تا زمانی که پایدار شود» (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۵، ص ۶۱). شاید «سجیت» مترادف «ملکه» در اصطلاح علمای اخلاق باشد، با این تفاوت که ملکه به معنایی که در علم اخلاق اصطلاح شده است، کاربرد لغوی، قرآنی و روایی ندارد؛ اما سجیت در روایات بیان شده و یکی از مراتب اخلاق و نعمت الهی شمرده شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۰۱). امام هادی^(ع) در زیارت جامعه کبیره، پس از اینکه می‌فرماید: «عادت شما احسان است»، اضافه می‌کند: «... وَ سَجِيَّتُكُمْ الْكِرْمُ...» (ابن‌بابویه، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۶۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۹۵)؛ سجیت شما، کرم است؛ از این‌رو، به نظر می‌رسد سجیت یا ملکه یک مرحله بالاتر از عادت است که باید با تلاش و انجام عبادات به‌طور مستمر، اعمال خود را به این مرحله رساند؛ اما بی‌شک نباید به این مرحله اکتفا کرد.

۱-۱-۴. شاکله

مرحله بعدی، مرحله‌ای است که عمل، شاکله‌ساز می‌شود. قرآن می‌فرماید: «قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَى شَاكَلَتِهِ فَرَبُّكُمْ أَعْلَمُ مِمَّنْ هُوَ أَهْدَى سَبِيلًا (اسراء: ۸۴)؛ بگو: همه بر مبنای (روش و خلق‌وخوی) خویش عمل می‌کنند و پروردگارتان داناتر است به کسی که هدایت یافته‌تر است.» راغب اصفهانی در تفسیر این آیه می‌نویسد: «شاکله یعنی بر سجیت و سرشتی که او را مقید کرده، عمل کند؛ زیرا قدرت سرشت بر انسان غالب است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۴، ص ۴۶۲). در تفسیر

این آیه آمده است: «آیه‌ی کریمه، عمل انسان را مرتب بر شاکله او دانسته؛ به این معنا که عمل هر چه باشد، مناسب با اخلاق آدمی است... پس شاکله نسبت به عمل، نظیر روح جاری در بدن است که بدن با اعضا و اعمال خود، آن را مجسم نموده و معنویات او را نشان می‌دهد» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۳، ص ۱۹۰).

۱-۱-۵. شأن

برخی لغویان در جمع‌بندی معنای شأن گفته‌اند: «ظهور و تجلی عمل از حالت باطنی است» و در توضیح آن نیز آورده‌اند: «رسوخ صفات در قلب است» (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۶، ص ۹). در این مرحله، عمل به اندازه‌ای می‌رسد که هویت و شخصیت انسان می‌شود، در قلب او نفوذ می‌کند و شخصیت ساز می‌شود؛ از این رو، شأن از شاکله بالاتر و ژرف‌تر است. هم می‌تواند شاکله و رفتار و عادات افراد را کنترل کند و هم در جان و دل نفوذ نماید و مدیریت قلب و روح را در اختیار بگیرد، به طوری که از انجام کار لذت روحی می‌برد و جانش را تغذیه می‌کند و بی‌شک تغییر در آن بسیار مشکل خواهد بود.

در زیارت جامعه کبیره، چهار مورد از این مراحل ذکر شده است که هر کدام با دیگری متفاوت است: «... وَ فَعَلَكُمْ الْخَيْرَ وَ عَادَتْكُمْ الْإِحْسَانَ وَ سَجَّيْتُكُمْ الْكِرْمَ وَ شَأْنَكُمْ الْحَقُّ وَ الصَّدَقُ وَ الرِّفْقُ...» (ابن بابویه، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۶۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۹۵): «... کار شما، نیکی است و عادت شما، احسان است و سجیت شما، کرم است و شأن شما حق، صداقت و مدارا است...»

۱-۲. در جامعه

مراحلی که بیان شد، به فرایند عملی‌سازی یک کار در شخصیت فردی اشاره داشت؛ اما فرایند عملی‌سازی در جامعه نیز در منابع دینی بیان شده که به‌طور مختصر به آن اشاره می‌شود:

۱-۲-۱. اشاعه

اشاعه در لغت، به معنای ظاهر کردن و انتشار دادن آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۱۹۱). اولین مرحله‌ای را که می‌توان برای عملی‌سازی یک کار در جامعه انجام داد، اشاعه‌ی آن است؛ خواه کار خوب باشد یا بد. قرآن در سوره‌ی نور به این مطلب اشاره دارد: «إِنَّ الَّذِينَ يَجِبُونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (نور: ۱۹)؛ در حقیقت کسانی که دوست دارند زشت‌کاری در میان مؤمنان شیوع یابد، برای آنان در دنیا و آخرت عذاب دردناکی است و خدا می‌داند، درحالی‌که شما نمی‌دانید.» حتی بعضی از روایات، اشاعه‌دهنده‌ی کارها را مانند کسی دانسته است که کار را به وجود آورده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۵۶)؛ بنابراین، گسترش و اشاعه‌ی خوبی‌ها و بدی‌ها، اولین مرحله‌ی عملی‌سازی یک کار در جامعه است که در منابع دینی به آن اشاره شده است.

۱-۲-۲. تبلیغ

تبلیغ در لغت به معنای رساندن است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۴۲۱). تبلیغ، گام بعدی و بالاتر از اشاعه است که قرآن نیز به آن اشاره دارد: «الَّذِينَ يَبْلُغُونَ رَسُولَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ...» (احزاب: ۳۹)؛ کسانی که دائماً رسالت‌های خدا را ابلاغ می‌کنند و همواره از او

می‌ترسیدند و از هیچ‌کس جز خدا ترسی ندارند...» با توجه به مباحث مطرح‌شده، تفاوت تبلیغ و اشاعه این است که اشاعه گسترش یک کار است؛ خواه پشتوانه فکری داشته باشد یا نه؛ اما تبلیغ گسترش هدفمند یک کار است. رساندن نیز در مفهوم تبلیغ است، درحالی‌که اشاعه صرف اظهار است، برسد یا نرسد.

۱-۲-۳. اقامه

اقامه‌ی عمل سومین مرحله از فرایند عملی‌سازی است. قرآن درباره‌ی دین (یونس: ۱۰۵؛ روم: ۴۳)، نماز (عنکبوت: ۴۵؛ لقمان: ۱۷)، شهادت (طلاق: ۲) و... از تعبیر اقامه استفاده کرده است. مفسرین درباره‌ی اقامه به دو نکته اشاره کرده‌اند:

الف. «اقامه به معنای به‌پا داشتن یک‌چیز به‌نحوی که تمامی آثارش مترتب بر آن شود و هیچ اثر و خاصیتی پنهان و مفقود نماند؛ مانند اقامه‌ی عدل، اقامه‌ی سنت، اقامه‌ی نماز و...» است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۵۹).

ب. کاری کنید که دیگران هم آن کار را انجام دهند؛ «یعنی به‌گونه‌ای باشد که همه‌ی مردم نمازخوان شوند؛ نه اینکه نمازخوان نیست، نمازخوانش کنیم؛ یعنی جامعه‌ی نمازخوان، جامعه‌ای که دائماً به یاد خداست و در راه خداست... اگر کسی سعی کند انسان‌های دیگر را نمازخوان کند؛ به این معنا در حقیقت تلاشی و کوششی در راه عبودیت مطلق حق، در راه ریشه‌کن کردن فساد... انجام داده است» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، ص ۵۷). سایر مفسرین دیگر نیز به این معنا اشاره کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۵۹؛ مکارم، ۱۳۷۴، ج ۷، ص ۸۸).

تفاوت میان اقامه با تبلیغ این است که اقامه هم خودت کامل انجام دهی و هم کاری کنی که جامعه آن را انجام دهند و همه‌جا آن کار به پا داشته شود؛ اما در تبلیغ اگرچه هدفمند است، با این حال، صرفاً ابلاغ و رساندن است؛ از این‌رو، قرآن درباره‌ی رسالت پیامبر (ص) می‌فرماید: «فَإِنَّمَا عَلَيَّ رِسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ (تغابن: ۱۲)؛ همانا بر عهده‌ی رسول ما، تنها رساندن آشکار است.»

۱-۲-۴. سنت (فرهنگ)

مطهری در تعریف فرهنگ می‌گوید: «فرهنگ مجموعه‌ی اندوخته‌های معنوی، فکری، روحی، عقلی، اخلاقی و اجتماعی یک قوم است» (مطهری، ۱۳۸۱، ج ۶، ص ۴۰۵). اگر فرهنگ را همه‌ی جنبه‌های فکری و اخلاقی و هنری یک جامعه بدانیم، برخی روایات به این مطلب اشاره دارد؛ به‌عنوان نمونه، امام علی (ع) در خطبه‌ی متقین، فرهنگ متقین را چنین توصیف می‌کند: «...فَالْمُتَّقُونَ فِيهَا هُمْ أَهْلُ الْفَضَائِلِ مَنْطِقُهُمُ الْصَّوَابُ وَ مَلْبَسُهُمُ الْاِقْتِصَادُ وَ مَشِيئُهُمُ التَّوَّاضُعُ... (شریف‌رضی، ۱۴۱۴، ص ۳۰۳، خطبه‌ی ۱۹۳)؛ ...تقوایی‌شان در دنیا اهل فضیلت هستند. سخنشان راست، جامعه‌شان میانه و راه رفتن و منش آنان فروتنی است...» حضرت در این خطبه، جامعه‌ی متقی را جامعه‌ای می‌داند که در همه‌ی زمینه‌های زندگی بر اساس برنامه‌ی دین حرکت کنند؛ از جمله در منطق، رفتار، پوشش، حب و بغض، دوستی‌گزینی‌شان و...

اگرچه واژه فرهنگ در قرآن نیامده است؛ اما معادل آن (سنت) در قرآن بیان شده است. «سنت» در لغت به معنای طریقه، روش، سیره و شریعت آمده است (جوهری، ۱۴۰۴، ج ۵، ص ۲۱۳۸)؛ اما در اصطلاح هر علم معنای خاصی دارد. مفسران، سنت را به معنای رفتارهای پایدار (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۸۲۱)،

طریقه و روش اجتماعی (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۲۱) به کار برده‌اند.

در آیات قرآن نیز، سنت به معنای رفتارهای پدیدار شده در اجتماع است و یا اجتماعاتی را تحت تأثیر قرار داده است: «قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ (آل عمران: ۱۳۷)؛ پیش از شما سنت‌هایی وجود داشته است؛ در زمین سیر کنید و بنگرید عاقبتِ تکذیب‌کنندگان چگونه است»؛ بنابراین مرحله‌ی عمیق‌تر، گسترده‌تر و پایدارتر از اقامه، فرهنگ‌سازی و سنت‌سازی رفتارها است.

۱-۲-۵. تمدن‌سازی

در لغت، تمدن به معنای شهرنشین شدن، به اخلاق و آداب شهریان خو گرفتن آمده است (معین، ۱۳۸۶، ص ۱۱۳۹). در اصطلاح عبارت است از: «مجموعه دستاوردهای مادی و معنوی بشر در یک منطقه، کشور یا عصر معین، یا حالات پیشرفته و سازمان‌یافته فکری و فرهنگی هر جامعه که نشان آن، پیشرفت در علم و هنر و ظهور نهادهای اجتماعی و سیاسی است» (خسروپناه، ۱۳۹۵، ص ۸۷). تفاوت‌های عمده‌ای که میان فرهنگ و تمدن بیان شده، عبارتند از:

الف. تمدن، جهانی است و فرهنگ، ملی است (مطهری، ۱۳۸۱، ج ۶، ص ۴۰۵)؛

ب. تمدن، عینی و مادی است و فرهنگ، ذهنی و معنوی (کسمایی، ۱۳۵۴، ص ۱۲)؛

ج. تمدن، عمل است و فرهنگ، اندیشه و پدیدآورنده‌ی تمدن (ولایتی، ۱۳۸۴، ص ۳۲).

در بعضی از روایات درباره‌ی تحقق تمدن اسلامی سخن گفته شده است؛ مانند روایاتی که پیرامون نحوه و الگوی ساخت خانه در قرآن (یونس: ۸۷) و روایات بیان شده که حتی اندازه و ارتفاع خانه‌ها (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۸۳)، نوع زمینی که خانه در آن ساخته می‌شود، آداب خانه (طبرسی، ۱۴۱۲، ص ۱۲۶)، ظاهر خانه و تجمل‌گرایی (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۵، ص ۳۳۸) و... بیان شده و روایاتی که پیرامون فضای فرهنگی حاکم بر شهرها و الگوی ساخت مساجد و مراکز فرهنگی (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۵۳۴)، بر اهمیت تمدن اسلامی دلالت دارد. دسته‌ی دیگر از منابع نیز، بر تحقق کامل تمدن اسلامی دلالت دارد (نور: ۵۵).

خامنه‌ای که نظریه‌پرداز اصلی تمدن نوین اسلامی است، مراحل تحقق تمدن نوین اسلامی را شامل انقلاب اسلامی، نظام اسلامی، دولت اسلامی، جامعه‌ی اسلامی و تمدن اسلامی دانسته و برای آن شاخصه‌هایی بیان کرده است (الهی‌زاده، ۱۳۹۶، ص ۱۵۰ به بعد؛ بهمنی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۸-۲۳۷). بنابراین تمدن‌سازی آخرین، مهم‌ترین و عالی‌ترین مرحله‌ی عمل در جامعه است که در همه‌ی مصادیق زندگی علاوه بر کنار گذاشتن فرهنگ بیگانه و غیر اسلامی، باید تمدن صحیح دینی در سراسر جهان تثبیت شود.

۲. آسیب‌شناسی

بی‌شک این فرایند آسیب‌هایی دارد که شناخت آن، در موفقیت و رسیدن به اهداف کمک‌شایانی خواهد کرد. مهم‌ترین آسیب‌هایی که مانع تحقق فرایند عملی‌سازی می‌شوند، عبارتند از:

۲-۱-۲. آسیب‌های پیش از عمل

آسیب‌هایی است که پیش از انجام عمل، مانع شروع آن می‌شود یا از همان ابتدا، عمل را به انحراف می‌برد و در مسیر اشتباهی قرار می‌دهد. مهم‌ترین آسیب‌های پیش از عمل عبارتند از:

۲-۱-۱. انگیزه و هدف باطل

انگیزه‌ها و اهداف باطل یا حداقلی، از آسیب‌های پیش از انجام عمل است. بسیاری از افراد اعمال و رفتارهایشان را با انگیزه‌های بی‌هوده و باطل شروع می‌کنند که سبب انحراف و ناقص شدن عمل می‌شود؛ از این رو امام علی^(ع) می‌فرماید: «النية اساس العمل (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱ ص ۵۶؛ لثی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۹)؛ نیت پایه و اساس عمل است» و فرمود: «الاعمال ثمار النيات (همان)؛ اعمال، میوه‌های نیت‌ها هستند؛ از این رو، رسول خدا به ابوذر توصیه می‌کند که حتی در کوچک‌ترین اعمالش نیت الهی داشته باشد: «...یا أبأذر! لتکن لک فی کل شیء نية صالحة حتی فی النوم و الأکل (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۶، ص ۱۸۵)؛ ای ابوذر! باید برای هر چیزی حتی خوابیدن و خوردن، نیت نیکو داشته باشی»؛ بنابراین، اولین امری که پیش از شروع عمل مهم است، انگیزه و اهداف درست است و رعایت نکردن آن از آسیب‌هایی است که اجازه‌ی انجام اعمال صحیح را نمی‌دهد.

۲-۱-۲. تأخیر

تأخیر در انجام عمل از آسیب‌های دیگر پیش از انجام آن است که مانع انجام عمل می‌شود یا هنگامی انجام می‌گیرد که اثر آن اندک یا از بین رفته و سبب پشیمانی است؛ از این رو امام علی^(ع) می‌فرماید: «وَ إِيَاكُمْ وَ تَأْخِيرَ الْعَمَلِ وَ دَفْعَ الْخَيْرِ فَإِنَّ فِي ذَلِكَ أَلَدَمَ (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ص ۳۵۵)؛ از به تأخیر انداختن کارها و دفع خیر بپرهیزید که بی‌شک موجب پشیمانی است.»

در برخی روایات منقوله از آن حضرت، تأخیر از آفات اعمال شمرده شده است: «آفَةُ الْعَطَاءِ الْمَطْلُ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۷۹)؛ آفت بخشش، تأخیر و تعلل ورزیدن است.»

روایات فراوانی در نکوهش تأخیر در کارها نقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۴۳؛ حویزی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۵۲۱؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۱۴۵؛ مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۰۵) که در بسیاری از موارد، تأخیر در انجام عمل را در شقاوت و سعادت انسان مؤثر دانسته است؛ مانند افرادی که در یاری امام حسین^(ع) تأخیر کردند؛ از این رو امام علی^(ع) فرمودند: «مَنْ نَامَ عَنْ نُصْرَةِ وَوَلِيهِ إِنْتَبَهَ بِوَطْأَةِ عَدُوِّهِ (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۶۳۰)؛ کسی که هنگام یاری امامش خواب باشند، زیر لگدهای دشمن بیدار خواهند شد»؛ بنابراین تأخیر در انجام عمل از مهم‌ترین آسیب‌های پیش از انجام آن است.

۲-۱-۳. تسویف

تسویف از آسیب‌های دیگری است که پیش از انجام عمل دامن‌گیر افراد می‌شود و در برخی روایات به آن اشاره شده است. رسول خدا^(ص) در این باره به ابوذر می‌فرماید: «یا أبأذر، إِيَاكَ وَ التَّسْوِيفَ بِأَمَلِكِ، فَإِنَّكَ بِيَوْمِكَ وَ لَسْتَ بِمَا بَعْدَهُ، فَإِنْ يَكُنْ عَدُوُّ لَكَ فَكُنْ فِي الْعَدِّ كَمَا كُنْتَ فِي الْيَوْمِ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ عَدُوًّا لَكَ لَمْ تَنْدَمْ عَلَيَّ مَا قَرَّطْتَ فِي الْيَوْمِ (طبرسی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۴۵۸؛ ۱۴۰۳، ج ۷۴، ص ۷۳)؛ ای ابوذر! بپرهیز از تسویف و امروز و فردا کردن آرزوهایت؛ زیرا تو در امروز به سر می‌بری نه در آینده. اگر فردایی برای تو بود، در فردا نیز چنان باش که امروز بوده‌ای و اگر فردایی نبود، به سبب کوتاهی کردن در کار

امروزت پشیمان نشوی.»

تسویف علاوه بر اینکه انسان را در وادی حیرت گرفتار می‌کند (مفید، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۲۰۵؛ کراچی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۳)، منشأ هلاکت بسیاری از جوامع نیز هست. امام علی^(ع) می‌فرماید: «...وَ إِحْدَرُوا عَوَاقِبَ التَّسْوِيفِ فِيهَا فِيمَا هَلَكَ مَنْ هَلَكَ مِنَ الْأُمَّمِ السَّالِفَةِ بِذَلِكَ...» (نوری، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۷۹)؛ از عواقب تسویف بتس که بسیاری از امت‌های گذشته که نابود شدند، به خاطر همین بوده است.»
گفتنی است برخی در تفاوت میان تسویف و تأخیر آورده‌اند: در تسویف عمل اصلاً انجام نمی‌شود؛ اما در تأخیر، دیر انجام می‌گیرد (الهی‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۷۷).

۲-۱-۴. عجله

عجله و شتاب‌زدگی از آسیب‌های دیگر عمل است که در روایات به آن اشاره شده است. امام علی^(ع) می‌فرماید: «وَ إِيَّاكَ وَ الْعَجَلَةَ بِالْأُمُورِ قَبْلَ أَوَانِهَا أَوْ التَّسَقُّطَ فِيهَا عِنْدَ إِمْكَانِهَا» (شریف‌رضی، ۱۴۱۴، ص ۴۲۶، نامه‌ی ۵۳)؛ از شتاب کردن در کارها، پیش از رسیدن موعد آنها بپرهیز و از سستی در کارها در زمان امکان آن دوری کن.» روایات نیز عجله را سبب پشیمانی (ابن‌بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۱۰) و لغزش می‌دانند (لیثی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۹۶). رسول خدا^(ص) می‌فرماید: «أَمَّا أَهْلَكَ النَّاسَ الْعَجَلَةَ وَكُوَأَنَّ النَّاسَ تَتَّبِعُوا لِمَ يَهْلِكُ أَحَدٌ (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۷، ص ۱۶۸؛ برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۱۵)؛ عجله مردم را نابود می‌کند. اگر مردم با تأمل کارها را انجام می‌دادند، کسی هلاک نمی‌شد.» آسیب بودن عجله برای اعمال و رفتارها، امری انکارنشده است که لازم است به آن توجه شود.

۲-۲. آسیب‌های حین عمل

آسیب‌های حین عمل اموری است که در حین انجام عمل، مانع تکمیل آن می‌شود و یا عمل را از مسیر صحیحش خارج می‌کند که مهم‌ترین آسیب‌های این نوع عبارتند از:

۲-۲-۱. ناپایداری عمل

دوام و استمرار در انجام اعمال و به پایان رساندن آن‌ها، نقش مهمی در رشد انسان دارد، امام باقر^(ع) می‌فرماید: «مَا مِنْ شَيْءٍ أَحَبَّ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ عَمَلٍ يُدَاوَمُ عَلَيْهِ وَ إِنْ قَلَّ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۸۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۴، ص ۳۵۷)؛ «هیچ چیز نزد خداوند، محبوب‌تر از کاری نیست که بر آن مداومت شود، هرچند اندک باشد.»
امام صادق^(ع) نیز می‌فرماید: «الْإِيقَاءُ عَلَى الْعَمَلِ أَشَدَّ مِنَ الْعَمَلِ» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۲۰۰)؛ «... بقا و استمرار کار، از انجام کار سخت‌تر است.»

با توجه به اهمیت استمرار و اتمام کارها، ناپایداری و رها کردن آن‌ها از دیگر آسیب‌هایی است که دامن‌گیر عمل می‌شود و آن را از بین می‌برد.

۲-۲-۲. سست‌کاری (عدم اتقان)

اتقان و محکم‌کاری در انجام کارها، مورد تأکید اهل‌بیت بوده است و روایات فراوانی نیز بر این امر دلالت دارد؛ رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌دراین‌باره می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُحِبُّ إِذَا عَمِلَ

أَحَدُكُمْ عَمَلًا أَنْ يُتَّقَنَهُ» (متقی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۹۰۷): «خداوند متعال دوست دارد هرگاه فردی از شما کاری انجام می‌دهد آن را محکم انجام دهد».

روایات فراوانی به این مسئله اشاره دارد (فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۶۰۲؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۱، ص ۳۸۵ و...); برخی روایات از نقش اتقان و عدم اتقان در دوگانگی میان باورها و رفتارها نیز سخن گفته‌اند؛ امام کاظم^(ع) در این باره می‌فرماید: «إِنَّ النَّاسَ فِي الْحِكْمَةِ رَجُلَانِ فَرَجُلٌ أَتَقَنَهَا بِقَوْلِهِ وَ ضَيَعَهَا بِسُوءِ فِعْلِهِ وَ رَجُلٌ أَتَقَنَهَا بِقَوْلِهِ وَ صَدَقَهَا بِفِعْلِهِ وَ شَتَّانَ بَيْنَهُمَا فَطُوبَى لِلْعُلَمَاءِ بِالْفِعْلِ وَ وَيْلٌ لِلْعُلَمَاءِ بِالْقَوْلِ» (حرانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۰۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۳۰۴): «همانا مردم در حکمت دو قسم‌اند، کسی که با سخنش آن را محکم می‌کند و با رفتار بدش آن را ضایع می‌کند و کسی که آن را با سخنش متقن می‌کند و با رفتارش تصدیق می‌کند و چه قدر فاصله است بین این دو؟! پس خوش به حال عالمان عامل و وای بر علمایی که فقط حرف می‌زنند».

مجموع روایات دلالت بر مذمت سست‌کاری، اهمال و عدم اتقان در کارها دارد.

۲-۳. آسیب‌های پس از انجام عمل

سومین قسم از آسیب‌ها، آسیب‌های پس از انجام عمل است. گاهی انسان کاری را انجام می‌دهد ولی پس از انجام آن، عملش را بی‌اثر یا کم‌اثر می‌کند. این به خاطر وجود آسیب‌هایی است که پس از انجام عمل، ممکن است اتفاق بیفتند که مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۲-۳-۱. حبط

حبط در لغت، به معنای از بین رفتن ثواب عمل، فساد و تباهی آن آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۱۷۴؛ ابن‌اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۳۱). از میان رفتن پاداش عمل نیک با گناهی که پس از آن انجام می‌شود، به‌عنوان معنای اصطلاحی حبط بیان‌شده است (سبحانی، ۱۴۲۸، ص ۴۵۱؛ حسینی تهرانی، ۱۴۲۳، ج ۷، ص ۷۸). حبط از آسیب‌هایی است که پس از انجام عمل اتفاق می‌افتد و سبب از میان رفتن عمل می‌شود. در قرآن و روایات، عوامل متعددی برای حبط عمل ذکر شده است؛ مانند «فَمَنْ يَكْفُرْ بِالْإِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ وَ هُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (مائده: ۵)؛ هرکس به ایمان (دین اسلام) کافر شود، عمل او تباه می‌شود و در آخرت از زیان‌کاران خواهد بود.» این آیه کفر را سبب حبط عمل می‌داند.

مهم‌ترین عواملی که در منابع دینی پیرامون حبط اعمال ذکر شده است؛ عبارتند از: شرک (توبه: ۱۷)، تکذیب آیات الهی (اعراف: ۱۴۷)، بلند کردن صدا نزد پیامبر (حجرات: ۲)، دنیاطلبی (هود: ۱۵)، ریا (نساء: ۳۸)، نفاق، شک و تردید در اصول دین و اصرار و اقامه بر آن، اعمال زنی که به مردش بگوید: از تو خیری ندیدم، نپذیرفتن ولایت حضرت امیرالمؤمنین^(ع)، ترک بدون عذر نماز و... (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۰۰؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۰، ص ۱۶۲). گستردگی عوامل حبط، بیانگر این است که حبط ممکن است همه‌ی رفتارها و زندگی انسان را تحت تأثیر قرار دهد و اعمالی را از بین ببرد که با زحمت فراوان انجام داده است.

۲-۳-۲. سرمستی (بطر و اتراف)

بطر به معنای طغیان پس از دارایی، شادی بیش از حد و سرمستی آمده است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۲۸، ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۶۹). «و كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطَرَتْ مَعِيشَتَهَا... (قصص: ۵۸)؛ و چه بسیار از آبادی‌ها را هلاک کردیم که در زندگی‌شان سرمستی می‌کردند.» مترف نیز کسی است نعمت‌ها و بسیاری عیش او را سرمست کند (زهری، ۱۴۲۱، ج ۱۴، ص ۱۹۳). «... وَ اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَ كَانُوا مُجْرِمِينَ (هود: ۱۱۶)؛ ... و آنان که ستم می‌کردند، از تنعم و کام‌جویی پیروی کردند و گناهکار بودند.»

اتراف را هم می‌توان معادل بطر دانست (زمخشری، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۶۲) و از آسیب‌های پس از انجام عمل محسوب کرد که اگر پس از انجام عمل، دچار سرمستی شود، عمل او از میان خواهد رفت.

۲-۴. آسیب‌های فراگیر

منظور آسیب‌هایی است که در هر زمانی ممکن است اتفاق افتد، پیش از انجام عمل، حین جریان آن و پس از تحقق آن. برخی از این آسیب‌ها عبارتند از:

۲-۴-۱. ریا

ریا از جمله آسیب‌هایی است که ممکن است پیش، حین و پس از عمل اتفاق افتد و موجب بطلان عمل شود که قرآن نیز به این مسئله اشاره کرده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْأَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ... (بقره: ۲۶۴)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بخشش‌های خالصانه‌ی خود را با منت و آزار، باطل نسازید؛ همانند کسی که ثروتش را برای نمایاندن به مردم هزینه می‌کند...»

در روایات نیز آمده است: «وَ اجْتَنِبُوا الرِّيَاءَ فَإِنَّهُ فَإِنَّهُ شَرُّكَ بِاللَّهِ إِنَّ الْمُرَائِيَّ يَدْعَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِأَرْبَعَةِ أَسْمَاءٍ يَا كَافِرُ يَا فَاجِرُ يَا غَادِرُ يَا خَاسِرُ (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۸۱)؛ از ریا پرهیزید و آن شرک به خدا است. روز قیامت ریاکار را با چهار اسم صدا می‌زنند: ای کافر! ای گنه‌کار! ای خیانت‌کار! ای زیان‌کار!»

با توجه به برخی روایات، ریا مهم‌ترین آسیبی است که پیامبر را نسبت به امت آخرالزمان نگران کرده بود. یکی از صحابه می‌گوید: (پیامبر ص) را گریان دیدم، گفتم: چرا گریه می‌کنید؟ حضرت فرمود: «من بر امتم از شرک می‌ترسم! بدانید آنان بت و خورشید و ماه و قطعات سنگ را نخواستند پرستید؛ اما در اعمالشان ریا می‌کنند» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۱۷۹).

۲-۴-۲. عجب

عجب و غرور از دیگر آسیب‌های فراگیر است که احتمال دارد در حین یا پس عمل رخ دهد. «الْعَجْبُ دَرَجَاتٌ مِنْهَا أَنْ يَزِينَ لِلْعَبْدِ سُوءَ عَمَلِهِ فَيَرَاهُ حَسَنًا فَيَعْجِبُهُ وَ يَحْسَبُ أَنَّهُ يَحْسُنُ صُنْعًا وَ مِنْهَا أَنْ يَوْمَنَ الْعَبْدُ بِرَبِّهِ فَيَمُنَّ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لِلَّهِ عَلَيْهِ فِيهِ الْأَمَنُ (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۱۳؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۱۲، ص ۳۶۲)؛ عجب درجاتی دارد: یکی این است که شخص عمل بد

خود را خوب انگارد و خوشش بیاید و خیال کند کار خوبی کرده است و نوع دیگر آن اینکه شخص با ایمانی که به خدا ایمان آورده، بر خدا منت داشته باشد، با اینکه خدا بر او در دینش منت دارد.» در برخی روایات، عجب منشأ بسیاری از گناهان معرفی شده است، اموری مانند نفاق، کفر، جهل، سرکشی و خلود در آتش (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۵۰۰، ح ۱۶۷؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۱۰۵)؛ پس عجب، خودش آسیب ساز است و اگر توجه و مراقبت صورت نگیرد، آسیب‌های فراوانی را به وجود خواهد آورد.

۲-۴-۳. شرک

شرک آسیب دیگری است که در همه‌ی مراحل عمل ممکن است واقع شود. برخی از ابتدا اعمالشان مشرکانه و آلوده است، برخی هنگام انجام عمل یا پس از انجام آن دچار شرک می‌شوند؛ از این رو، شرک عملی و عبادی از دیگر آسیب‌های رفتاری است که در قرآن به آن اشاره شده است (فصلت: ۳۷). برخی آیات نیز شرک را سبب از بین رفتن و نابودی اعمال می‌دانند؛ مانند «... وَكُفُّوا أَرْكَوًا لِحَبِطِ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (انعام: ۸۸)؛ ... و اگر (به فرض) شرک ورزند، آنچه همواره انجام داده‌اند، حتماً از ایشان تباہ می‌شود.»

۲-۴-۴. منت و اذیت

منت و اذیت افراد یکی دیگر از آسیب‌های موجود در رفتارها است که در قرآن نیز به اشاره شده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْغُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى... (بقره: ۲۶۴)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بخشش‌های خالصانه‌ی خود را با منت و آزار، باطل نسازید...» در تفسیر آیه‌ی یادشده آمده است: «مَنْ كَثُرَ امْتِنَانُهُ وَ أَذَاهُ لِمَنْ يَتَصَدَّقُ عَلَيْهِ بَطَلَتْ صَدَقَتُهُ... (بحرانی، ۱۴۱۶، ج ۱، ص ۵۴۳)؛ هرکس منت و اذیتش نسبت به کسی که به او کمک کرده، بیشتر شود، صدقاتش باطل می‌گردد.» منت و اذیت هم از اموری است که ممکن است پیش، حین یا پس عمل باشد؛ یعنی ممکن است عمل را با منت انجام دهد یا در حین و پس از انجام آن منت بگذارد و اذیت کند و با توجه به آیات و روایات، این منت نهادن باعث نابودی عمل می‌شود.

۲-۴-۵. بی‌تفاوتی

با توجه به اینکه مراحل فرایند عمل هم در فرد و هم در جامعه جاری است، بی‌تفاوتی یکی از آسیب‌هایی است که ممکن است پیش، حین و پس از عمل دامن‌گیر فرد و جامعه شود. بی‌تفاوتی آسیب و آفتی است که نسبت به رفتار خود فرد یا رفتار دیگران رخ می‌دهد؛ از این رو، امام حسین (ع) می‌فرماید: «لَا تَجَلَّ لِعَيْنِ مُؤْمِنَةٍ تَرَى اللَّهَ يَعْصِي فَتَطْرُقُ حَتَّى يَغْيِرَهُ (ورام، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۱۷۹)؛ بر هیچ چشم مؤمنی روا نیست که نافرمانی خدا را ببیند و چشمش را فروبندد، مگر اینکه آن وضع را تغییر دهد.»

قرآن نیز عالمان دینی را به سبب بی‌تفاوتی نسبت به رفتار مردم توبیخ می‌کند (مائده: ۶۳) و در روایات نیز به این نکته اشاره شده است؛ مانند روایتی از رسول خدا که فرمود: «ان الله عزوجل لا يعذب العامة بعمل الخاصة حتى يروا المنكر بين ظهرانيهم و هم قادرون على ان ينكروه فاذا فعلوا ذلك عذب الله الخاصة و العامة (سمرقندی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۷۵؛ میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۱۹۸)؛ خداوند متعال هرگز عموم را به خاطر عمل گروهی خاص مجازات نمی‌کند، مگر هنگامی که منکرات در میان آنان آشکار

شود و توانایی بر انکار آن داشته باشند؛ اما سکوت کنند. در این هنگام، خداوند هم آن گروه خاص و هم عامه‌ی مردم را مجازات خواهد کرد.»

مجموعه روایاتی که درباره‌ی نکوهش بی‌تفاوتی نسبت به مستمندان وارد شده نیز، مؤید این مطلب است (ابن‌ابی‌جمهور، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۲۵۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۵، ص ۲۳۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۵، ص ۲۷۳ و...). بی‌شک روایاتی که درباره‌ی ترک امر به معروف و نهی از منکر است، نیز از مصادیق بی‌تفاوتی و بی‌اعتنایی در جامعه به‌شمار می‌رود (شریف‌رضی، ۱۴۱۴، ص ۵۴۲؛ ح ۳۷۴؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۵۹)؛ بنابراین، از آسیب‌های جدی پیرامون رفتارهای انسان، بی‌تفاوتی نسبت به رفتار و اعمال صحیح خود و جامعه است.

۲-۴-۶. تبلی

تبلی از آسیب‌های دیگری است که احتمال دارد پیش از انجام عمل واقع شود و یا حین انجام عمل سبب رها کردن آن گردد و مانع استمرار عمل شود. امام کاظم^(ع) می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَيَبْغِضُ الْعَبْدُ النَّوَامُ، إِنَّ اللَّهَ لَيَبْغِضُ الْعَبْدُ الْفَارِعُ» (ابن‌بابویه، ۱۴۲۵، ج ۳، ص ۱۶۹)؛ همانا خداوند از بنده‌ی پرخواب و بی‌کار خشمگین می‌شود. روایات فراوانی درباره‌ی تبلی هست؛ مانند روایاتی که رسیدن به شرافت را با همت‌های بلند می‌داند نه تبلی (قمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۱۰) و روایاتی که تبلی را مانع موفقیت و رسیدن به آرزوها برمی‌شمارد (نوری، ۱۴۰۸، ج ۱۲، ص ۶۷). امام باقر^(ع) تبلی در امور دنیوی را سبب تبلی در امور اخروی می‌داند و می‌فرماید: «إِنِّي لِأَبْغِضُ الرَّجُلَ أَنْ يَكُونَ كَسَلَانًا عَنْ أَمْرِ دُنْيَا وَ مَنْ كَسَلَ عَنْ أَمْرِ دُنْيَا فَهُوَ عَنْ أَمْرِ آخِرَتِهِ أَكْسَلَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۸۵؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۳۷)؛ کسی که در کار دنیا تبلی باشد، مبعوض من است و کسی که در کار دنیا تبلی باشد، در کار آخرتش تبلی‌تر است. مضمون روایات، روح تبلی و کسالت را از آسیب‌های رفتاری می‌داند؛ خواه در امور مادی باشد یا معنوی؛ یعنی برای موفقیت در هر کاری تلاش، کوشش و دوری از کسالت و تبلی ضروری است.

۲-۵. آسیب‌های پیرامونی

از آسیب‌های دیگری که اعمال و رفتارهای انسان را تحت تأثیر قرار می‌دهد، آسیب‌های پیرامونی است که مستقیم به رفتارها مرتبط نمی‌شود؛ اما زمینه‌ساز، مقدمه و کمک‌کننده‌ی ترک فعل است که بعضی از مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۲-۵-۱. بسترهای نامناسب

بسترهای نامناسب از آسیب‌های جدی است که زمینه و شرایط انجام گناه و اعمال باطل را فراهم می‌کند. این بسترها، عناصر متفاوتی دارند که در هر عصری متغیر است. مهم‌ترین بسترها عبارتند از: خانواده، اقوام، دوستان، محیط کار، شهر و دیار محل زندگی، محیط آموزشی اعم از مدرسه، دانشگاه و... مکان‌های رفاهی و تفریحی، اماکن ورزشی، فضاهای مجازی و...؛ پس منظور از بسترهای نامناسب، هر فضا و محیطی که زمینه‌های ترک فعل و گناه را آسان و فراهم کند که از آسیب‌های جدی و کمک‌کننده به دوگانگی باورها و رفتارها است. درباره‌ی بسترهای نامناسب روایات فراوانی وجود دارد که به چند نمونه اشاره می‌کنیم:

الف. محیط نامناسب

رسول خدا فرمودند: «لَا يَخْلُوَنَّ رَجُلٌ بِامْرَأَةٍ فَإِنَّ تَالِثَهُمَا شَيْطَانٌ» (ابن حیون، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۲۱۴)؛ هیچ مردی با زن نامحرمی خلوت نمی‌کند، مگر آنکه سومی آنان شیطان است». قاعده‌ی کلی برداشت‌شده از این حدیث این است که هر خلوتی با زن نامحرم، در هر مکان و هر زمانی، سبب انحراف خواهد بود، اعم از محیط اداری، علمی، کسب‌وکار و...، بلکه قاعده‌ی بالاتر این است که هر فضایی که زمینه‌ساز گناه باشد، اگرچه اصل آن گناه نباشد، موجب انحراف خواهد بود.

ب. خانواده

خانواده از زمینه‌های انحراف و ترک اعمال نیک است که در خانواده تأثیر زن و شوهر بر یکدیگر، تأثیر والدین بر فرزندان و برعکس و تأثیر فرزندان بر یکدیگر از مصادیق این نوع است:

یک. تأثیر همسران بر یکدیگر

برخی منابع دینی بر تأثیر زن و شوهر بر رفتارهای یکدیگر تأکید دارند؛ مانند آیه‌ی ۲۲۱ سوره بقره که از تأثیر مستقیم همسران بر یکدیگر سخن می‌گوید و همسر مشرک و کافر را زمینه‌ی انحراف و ورود به آتش جهنم می‌داند و روایتی که از رسول خدا^(ص) در این باره آمده است: «أَيُّهَا النَّاسُ إِيَّاكُمْ وَ حَضْرَاءَ الدَّمَنِ قِيلَ يَا رَسُولَ اللَّهِ وَ مَا حَضْرَاءُ الدَّمَنِ قَالَ الْمَرْأَةُ الْحَسَنَاءُ فِي مَنْبِتِ السُّوءِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۳۳۲؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۴۰۳)؛ ای مردم! از گیاهان سرسبزی که در مزبله می‌روید، پرهیز کنید. گفته شد: ای رسول خدا! منظور از این گیاهان چیست؟ فرمودند: زن زیبایی که در خانواده‌ی بدی رشد کرده باشد.»

دو. تأثیر والدین بر فرزندان

در این باره نیز روایات فراوانی هست که یک روایت از رسول خدا^(ص) را ذکر می‌کنیم: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَإِنَّمَا أَبُوَاهُ يَهُودَانِهِ وَ يَنْصَرَانِهِ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۱۵۱)؛ هر مولودی بر فطرت به دنیا می‌آید و همانا پدر و مادر او هستند که وی را یهودی و نصرانی می‌کنند». این روایت به روشنی بر تأثیر والدین در تربیت، سعادت و شقاوت فرزندان دلالت دارد.

سه. تأثیر فرزندان بر والدین

از برخی روایات، تأثیر فرزندان در سعادت و شقاوت والدین برداشت می‌شود؛ مانند روایتی از امام باقر^(ع) که فرمود: «زبیر دائماً از ما اهل بیت بود تا هنگامی که فرزند او عبدالله بن زبیر رشد کرد و بزرگ شد و سرش را برید» (شریف رضی، ۱۴۱۴، ص ۵۵۵، ج ۴۸۱؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۱۵۷). انحراف زبیر به واسطه‌ی پسرش نکته‌ای است که از این روایت به دست می‌آید. این‌ها بعضی از نمونه‌های بسترهای نامناسب است که بر اعمال و رفتارها تأثیر می‌گذارد.

۲-۵-۲. روش‌های نامناسب

روش‌های نامناسب برای تربیت و آموزش از دیگر عواملی است که می‌تواند مانع انجام اعمال شود. این آسیب ممکن است به دو صورت واقع شود:

الف. افراط و تفریط در روش‌ها

امام باقر^(ع) می‌فرماید: «شر الآباء من دعاه البر إلى الإفراط (ابن‌ابی‌یعقوب، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۲۰؛ بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۴، ص ۸۴)؛ بدترین پدران کسی است که نیکی او را به زیاده‌روی وادارد.» در روایت دیگر می‌فرماید: «... وَ الْإِفْرَاطُ فِي الْمَلَكَةِ يَشُبُّ نِيرَانَ اللَّجَاجِ (ابن‌شعبه حرانی، ۱۴۰۴، ص ۸۴)؛ افراط در ملامت و سرزنش، آتش‌های لجاجت را برمی‌انگیزد.» مصادیق فراوانی درباره‌ی افراط و تفریط در روش‌ها بیان شده است؛ مانند افراط در محبت، تنبیه، تشویق و... (حسینی و اشان، ۱۳۹۴، ص ۶۵-۷۰).

ب. استفاده از روش‌های اشتباه

آسیب دیگری که در این باره وجود دارد، استفاده از روش‌های اشتباه است؛ جایی که باید تشویق به کار رود، از تنبیه استفاده شود، جایی که باید حمایت شود، حمایت نشود، استفاده از روش دفعی بجای تدریجی، استفاده از روش تحقیر، روش‌های بازدارنده‌ی اشتباه و... بعضی از موارد استفاده از روش نادرست است که می‌تواند نقش مهمی در انحراف افراد داشته باشد.

هنگامی که امام علی^(ع) در جنگ صفین متوجه شد که برخی از یارانش، نزدیکان معاویه را دشنام می‌دهند، ضمن ایراد خطبه‌ای، آنان را از این کار منع کرد و به جای استفاده از دشنام، به آنان روش صحیح و جایگزین را پیشنهاد داد و فرمود: «إِنِّي أَكْرَهُ لَكُمْ أَنْ تَكُونُوا سَبَّابِينَ وَ لَكُنْكُمْ لَوْ وَصَفْتُمْ أَعْمَالَهُمْ وَ ذَكَّرْتُمْ حَالَهُمْ كَأَنَّ أَصْوَبَ فِي الْقَوْلِ وَ أْبْلَغَ فِي الْعُدْرِ وَ قُلْتُمْ مَكَانَ سَبِّكُمْ يَا هُمْ اللَّهُمَّ احْقِنْ دِمَاءَنَا وَ دِمَاءَهُمْ وَ أَصْلِحْ ذَاتَ بَيْنِنَا وَ بَيْنَهُمْ وَ أهدِهِمْ مِنْ صَلَاتِهِمْ حَتَّى يَعْرِفَ الْحَقَّ مَنْ جَهَلَهُ وَ يَرْعَوْى عَنِ الْعَى وَ الْعُدْوَانِ مَنْ لَهَجَ بِهِ (شریف رضی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۳۲۳، خطبه‌ی ۲۰۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۳۲، ص ۵۶۱)؛ دوست ندارم که شما دشنام‌دهنده باشید؛ اما اگر در گفتارتان، رفتار آنان را توصیف کنید و حالشان را بیان نمایید، به حق نزدیک‌تر و در مرتبه‌ی عذر رساتر است. به جای دشنام بگویید: خداوندا! ما و این‌ها را از ریخته شدن خویمان حفظ فرما و میان ما و آنان اصلاح کن. این قوم را از گمراهی نجات‌بخش تا کسی که حق را نمی‌شناسد، آن را بشناسد و آن که شیفته‌ی گمراهی است، از آن منع شود.» امام^(ع) در این سخنشان، به جای دشنام دادن به دشمن، دو گزینه پیشنهاد می‌دهد: نخست، بیان اوصاف و احوال واقعی آنان و دوم، دعا برای حفظ جان همه، ایجاد صلح و نجاتشان؛ پس امام علاوه بر نهی از دشنام به دشمن، روش صحیح و جایگزین برای برخورد با آنان را هم بازگو می‌کند.

۲-۵-۳. الگوسازی اشتباه

معرفی الگوهای اشتباه و دوگانه از موانع دیگر عملی‌سازی باورها است. درباره‌ی تأثیر الگوها، امام علی^(ع) می‌فرماید: «رَزَأَ الْعَالِمُ كَانِكِسَارِ السَّفِينَةِ تَعْرِقُ وَ تُعْرِقُ مَعَهَا غَيْرَهَا (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۵۸)؛ لغزش عالم مانند شکستن کشتی است که غرق می‌شود و دیگران را با خود غرق می‌کند.» الگوهای اشتباه نیز در چند بخش قابل‌بحث است:

الف. دوگانگی الگوها

دوگانگی الگوها ممکن است به چند صورت رخ دهد:
یک. تناقض درونی یک الگو: منظور الگویی است که در گفتار و رفتار تناقض دارد و دیگران او

را به عنوان الگوی رفتاری خود انتخاب می‌کنند. قرآن ضمن اشاره به این مطلب، به شدت از آن نهی می‌کند: «تَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَ أَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ، أَفَلَا تَعْقِلُونَ (بقره: ۴۴)؛ آیا مردم را به نیکی دعوت می‌کنید؛ اما خودتان را از یاد می‌برید و با اینکه شما کتاب آسمانی را می‌خوانید، آیا شما نمی‌اندیشید؟»

امام علی^(ع) نیز می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي وَ اللَّهُ مَا أَحْتُكُمْ عَلَى طَاعَةٍ إِلَّا وَ أَسِيقُكُمْ إِلَيْهَا وَ لَا أَنهَاكُم عَنْ مَعْصِيَةِ اللَّهِ وَ أَنْتَاهَى قَبْلَكُمْ عَنْهَا (شریف رضی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۵۰، خ ۱۷۵؛ ابن طاووس، ۱۴۰۰، ج ۲، ص ۵۰۹؛ طوسی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۶۸۴)؛ ای مردم! به خدا سوگند! من شما را به طاعتی برمی‌انگیزم، مگر اینکه ابتدا خودم آن را انجام داده‌ام و شما را از معصیتی باز نمی‌دارم، مگر آنکه اول خودم آن را ترک کرده‌ام.»

نتیجه‌ی دوگانگی رفتارها و باورهای یک الگو، بی‌اثر شدن سخنانش خواهد بود: «هرگاه عالم به علم خود عمل نکند، پند و اندرز او در دلها نفوذ نمی‌کند، چنان‌که باران در سنگ صاف نفوذ نمی‌کند» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۴؛ شهید ثانی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۱۸۱).

دو. تناقض و دوگانگی میان چند الگو: بی‌شک نوجوان و جوان در بحث الگوگیری و الگوپذیری بسیار حساس است و هنگامی که میان یک یا چند الگو تناقض ببیند، چون قدرت تشخیص ندارد، همان تناقض را به عنوان رفتار صحیح تصور می‌کند. یک نوجوان در خانه با رفتار والدین و خواهر و برادر، در مدرسه با رفتار دوستان و معلمان، در محیط با رفتار عموم جوانان و در رسانه‌ها با رفتار شخصیت‌های سینمایی و انیمیشنی روبه‌رو است و هر کدام را دارای رفتاری خاص می‌بیند. بسیاری از مواقع، همین رفتارهای متناقض را یک رفتار صحیح می‌داند و گاهی نیز از تناقض رفتارهای این شخصیت‌ها، خود به فردی چندشخصیتی تبدیل می‌شود که در هر محیط یک شخصیت دارد. عمده الگوهای متناقض می‌توانند در خانواده میان والدین، فرزندان، بزرگ‌ترها، محیط آموزشی، محیط‌های مذهبی، محیط کار، شخصیت‌های سینمایی و تلویزیونی، ورزشی و... باشند.

سه. تناقض الگو با باورهای دینی: تناقض دیگری که به‌طور فراگیر جوامع اسلامی را در بر گرفته است، تضاد الگوها با باورهای دینی است. از آنجاکه شخصیت‌های ورزشی، کارتون، سینمایی و افراد شاخص غالباً غربی و غرب‌گرا هستند، رفتارهایشان با باورهای دین تضاد دارد و این افراد جامعه را دچار تناقض در باورها و رفتارها می‌کنند؛ از این‌رو، عموم جامعه که با تناقض میان رفتارهای این شخصیت‌ها با باورهای دینی روبرو شده‌اند، به‌فرض علم به صحت باورهای دینی، در عمل، رفتار الگوها را ترجیح می‌دهند و این آسیبی است که عمده‌ی کشورهای اسلامی را فرا گرفته است، به‌طوری‌که فرهنگ برخی کشورها را نمی‌توانیم اسلامی بنامیم. نتیجه‌ی این دوگانگی این است که الگوپذیر نسبت به باورهای دینی بی‌اعتماد می‌شود و بر اساس تمایلات نفسانی تصمیم‌گیری می‌کند.

ب. کامل‌انگاری الگوهای تک‌بعدی

آسیب دیگری که در زمینه‌ی الگوها وجود دارد مربوط به کامل‌انگاری الگوهاست که تنها در یک زمینه الگو هستند؛ امت در ابعاد دیگر زندگی، یا تخصصی ندارند و یا خودشان مشکلات فراوانی دارند؛ اما الگوپذیر او را در همه‌ی زمینه‌ها الگو می‌داند و در همه‌ی مسائل از او پیروی

می‌کند. برخی در تحلیل این آسیب نوشته‌اند: «جوان، ابتدا ویژگی مثبتی را در الگو می‌یابد؛ سپس به وی دل می‌بندد و بر مبنای مدل شرطی کلاسیک، به تدریج تمام ابعاد اسوه را مطلوب می‌یابد... پس از دل‌بستگی اولیه... سایر ویژگی‌های الگو و اسوهی محبوب، به تدریج پذیرفته می‌شود؛ از همین رو، غرب با به‌کارگیری صدها روان‌شناس، جامعه‌شناس و مردم‌شناس، به ارائه‌ی الگوهای با ظواهر بسیار جاذب، اما در باطن بسیار فاسد می‌پردازد» (منطقی، ۱۳۷۳، ص ۱۶۲).

۴-۵-۲. سیستم آموزشی و مدیریتی دوگانه

سیستم‌های آموزشی و نهادهای فرهنگی از آسیب‌های پیرامونی موجود در بسیاری از جوامع هستند که برنامه‌های متضاد با همدیگر دارند و این سبب می‌شود افرادی که به دنبال تربیت و رشد هستند، دچار حیرت و سرگردانی شوند و علاوه بر این، موجب اتلاف هزینه‌های فرهنگی می‌گردد و توان نیروهای انقلابی و مؤمن را می‌گیرد. خامنه‌ای در این باره می‌گوید: «البته دستگاه‌های اجرایی فرهنگی مسئولیت‌هایی دارند که هیچ چیز جای مسئولیت‌های آنها را نمی‌گیرد؛ کما اینکه دستگاه‌های قانون‌گذاری هم مسئولیت‌هایی دارند که هیچ چیز جای مسئولیت‌های آنها را نمی‌گیرد؛ اما همه‌ی این‌ها در کنار هم مرکزی را می‌طلبند که مسائل فرهنگی کشور را که دارای دامنه‌ی بسیار وسیع و مؤثری است، در مجموع هدایت کلان کند» (بیانات رهبر معظم انقلاب اسلامی در دیدار اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی ۱۳۸۰/۰۹/۱۹).

نتیجه‌گیری

برای عملی‌سازی باورها لازم است فرایندی تدوین شود تا انسان بتواند به نتیجه و هدف متعالی نائل شود که خداوند برای او در نظر گرفته است. این فرایند از دیدگاه قرآن و روایات، در دو ساحت فردی و اجتماعی تحقق می‌یابد که مهم‌ترین مراحل آن در ساحت فردی شامل شروع هدفمند، عادت، سجیت (ملکه)، شاکله و شأن است. مراحل تحقق عملی‌سازی باورها در جامعه نیز شامل اشاعه، تبلیغ، اقامه، سنت (فرهنگ) و تمدن‌سازی است. از سوی دیگر، در تحقق این فرایند ممکن است موانع و آسیب‌هایی به وجود آید که برخی آسیب‌ها، پیش از انجام یک عمل مانع تحقق آن می‌شوند؛ مانند انگیزه‌های باطل، تأخیر، تسویف و عجله؛ گروه دیگر از آسیب‌ها، در حین انجام عمل بروز می‌یابند؛ مانند ناپایداری عمل و سست‌کاری؛ نوع دیگر از آنها، پس از انجام عمل رخ می‌دهد؛ مانند حبط عمل و سرمستی؛ پاره‌ای از آسیب‌ها نیز فراگیر است که ممکن است در همه‌ی مراحل اتفاق افتد؛ مانند ربا، عجب، شرک، منت و اذیت، بی‌تفاوتی و تبلی و درنهایت، آسیب‌های پیرامونی است که مستقیم به عمل مرتبط نیست؛ اما زمینه‌ها و شرایط ترک عمل و یا رها کردن آن را فراهم می‌سازد؛ مانند بسترهای نامناسب، روش‌های اشتباه، الگوهای نادرست و سیستم آموزشی و مدیریتی دوگانه.

منابع

- القرآن الكريم.
- ابن ابی الحديد، عبد الحميد بن هبة الله؛ شرح نهج البلاغة؛ چاپ دوم، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي، ۱۳۸۵ ش.
- ابن أبي جمهور، محمد بن زين الدين؛ عوالي اللئالی العزیزية فی الأحاديث الدينية؛ محقق / مصحح: مجتبی عراقی؛ قم: دار سيد الشهداء للنشر، ۱۴۰۵ ق.
- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد؛ النهاية فی غريب الحديث و الاثر؛ چاپ چهارم، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۶۷ ش.
- ابن بابويه (شيخ صدوق)، محمد بن علی؛ الأمالی؛ چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶ ش.
- _____؛ الخصال؛ محقق: علی اکبر غفاری؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
- _____؛ من لا یحضره الفقيه؛ محقق: علی اکبر غفاری؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۵ ق.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی؛ دعائم الإسلام؛ محقق / مصحح: آصف فیضی؛ چاپ دوم، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۳۸۵ ش.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی؛ متشابه القرآن و مختلفه؛ قم: بيدار، ۱۳۶۹ ش.
- ابن طاووس، علی بن موسی؛ الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف؛ محقق / مصحح: علی عاشور؛ قم: خیام، ۱۴۰۰ ق.
- ابن فهد حلی، احمد بن محمد؛ عدة الداعی و نجاح الساعی؛ محقق: احمد موحدی قمی؛ تهران: دار الكتب الإسلامی، ۱۴۰۷ ق.
- ابن منظور، ابوالفضل؛ لسان العرب؛ چاپ سوم، بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۱۴ ق.
- ازهری، محمد بن احمد؛ تهذیب اللغة؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.
- الهی زاده، محمد حسین؛ درسنامه اقامه قرآن؛ مشهد: مؤسسه تدبر در قرآن و سیره، ۱۳۹۶ ش.
- _____؛ سیر عمل در قرآن و سیره؛ مشهد: مؤسسه تدبر در قرآن و سیره، ۱۳۹۵ ش.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد؛ المحاسن؛ محقق / مصحح: جلال الدین محدث؛ چاپ دوم، قم: دار الكتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ ش.
- بلاذری، احمد بن یحیی؛ انساب الاشراف؛ تحقیق: سهیل زکار و الزرکلی ریاض؛ بیروت: دار الفكر، ۱۴۱۷ ق.
- بهمینی، محمد رضا؛ «تمدن نوین اسلامی در اندیشه آیت الله خامنه ای»؛ نقد و نظر، سال نوزدهم، شماره ۲، ۱۳۹۳ ش.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ غرر الحکم و درر الکلم؛ محقق / مصحح: سید مهدی رجائی؛ چاپ دوم، قم: دار الكتاب الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- جوادی آملی، عبدالله؛ مفاتیح الحیات؛ قم: اسراء، ۱۳۹۱ ش.
- جوهری، اسماعیل بن حماد؛ الصحاح؛ مصحح: احمد عبدالغفور عطار؛ بیروت: دار العلم للملایین، ۱۴۰۴ ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن؛ تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة (وسائل الشیعة)؛ قم:

- مؤسسة آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
- حرانی، ابن شعبه حسن بن علی؛ تحف العقول؛ محقق / مصحح: علی اکبر غفاری؛ ج ۱، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم، ۱۴۰۴ ق.
 - حسینی تهرانی، سید محمد؛ معادشناسی؛ مشهد: نور ملکوت قرآن، ۱۴۲۳ ق.
 - حسینی واشان، سید محمود؛ اصول و روش‌های برخورد با خطاکار در قرآن و روایات؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۴ ش.
 - حویزی، عبدعلی بن جمعه؛ تفسیر نورالثقلین؛ تحقیق: سید هاشم رسولی محلاتی؛ چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.
 - خامنه‌ای، سید علی؛ طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن؛ چاپ هفدهم، قم: مؤسسه ایمان جهادی، ۱۳۹۷ ش.
 - خسروپناه، عبدالحسین؛ منظومه فکری امام خمینی؛ تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه، ۱۳۹۵ ش.
 - دهخدا، علی اکبر؛ لغتنامه دهخدا؛ چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
 - راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ مفردات الفاظ القرآن؛ بیروت: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
 - زبیدی، محمد بن محمد؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ محقق / مصحح علی شیری؛ بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ق.
 - زمخشری، محمود بن عمر؛ أساس البلاغة؛ بیروت: دار صادر، ۱۳۹۹ ق.
 - سبحانی، جعفر؛ محاضرات فی الإلهیات؛ تلخیص از علی ربانی گلپایگانی؛ چاپ یازدهم، قم: مؤسسه امام صادق ع، ۱۴۲۸ ق.
 - سمرقندی، نصر بن محمد؛ بحر العلوم؛ محقق: عمر عمروی؛ لبنان - بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۶ ق.
 - شریف رضی، محمد بن حسین؛ نهج البلاغه؛ محقق / مصحح: فیض الإسلام؛ قم، هجرت، ۱۴۱۴.
 - شهید ثانی، زین الدین بن علی؛ منیه المرید؛ محقق: رضا مختاری؛ قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۰۹ ق.
 - طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ ق.
 - طبرانی، سلیمان بن احمد؛ التفسیر الكبير؛ اردن - اربد: دار الكتاب الثقافی، ۲۰۰۸ م.
 - طبرسی، حسن بن فضل؛ مکارم الأخلاق؛ قم: شریف رضی، ۱۴۱۲ ق.
 - طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ مصحح: فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی؛ تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
 - طریحی، فخرالدین بن محمد؛ مجمع البحرین؛ مصحح: احمد حسینی اشکوری؛ چاپ سوم، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵ ش.
 - طوسی، محمد بن الحسن؛ تهذیب الأحکام؛ محقق / مصحح: حسن الموسوی خرسان؛ چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
 - طوسی، محمد بن الحسن؛ الامالی؛ قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ ق.
 - فخر رازی، محمد بن عمر؛ تفسیر الكبير (مفاتیح الغیب)؛ چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
 - فراهیدی، خلیل بن احمد؛ کتاب العین؛ چاپ دوم، قم: هجرت، ۱۴۰۹ ق.

- فیض کاشانی، ملا محسن؛ الوافی؛ اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ ق.
- فیض کاشانی، ملا محسن؛ تفسیر الصافی؛ تهران: الصدر، ۱۴۱۵ ق.
- قمی مشهدی، محمدبن محمدرضا؛ کنز الدقائق و بحر الغرائب؛ تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
- کراجکی، محمدبن علی؛ کنز الفوائد؛ محقق / مصحح: عبدالله نعمة؛ قم: دارالذخائر، ۱۴۱۰ ق.
- کسمایی، علی اکبر؛ قرن دیوانه بحران تمدن و فرهنگ و نادانی های دوران دانش؛ تهران: بعثت، ۱۳۵۴ ش.
- کلینی، محمدبن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح: علی اکبر غفاری؛ چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۴۰۷ ق.
- لیثی واسطی، علی بن محمد؛ عیون الحکم و المواعظ؛ محقق / مصحح: حسین حسینی بیرجندی؛ قم: دار الحدیث، ۱۳۷۶ ش.
- متقی، علی بن حسام الدین؛ کنز العمال؛ مصحح: حیانی بکری؛ بیروت: الرساله، ۱۴۰۹ ق.
- مجلسی، محمد باقر؛ بحار الأنوار؛ مصحح: جمعی از محققان؛ بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳.
- مصطفوی، حسن؛ التحقيق فی کلمات القرآن الکریم؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ ش.
- مطهری، مرتضی؛ یادداشت های استاد مطهری؛ تهران: صدرا، ۱۳۸۱ ش.
- معرفت، محمدهادی؛ التفسیر الأثری الجامع؛ قم: التمهید، ۱۳۸۷ ش.
- معین، محمد؛ فرهنگ معین؛ چاپ چهارم، تهران: آدنا، ۱۳۸۶ ش.
- مفید، محمدبن محمد؛ الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد؛ محقق / مصحح: مؤسسة آل البيت علیهم السلام؛ قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
- _____؛ الامالی؛ محقق / مصحح: حسین استادولی و علی اکبر غفاری؛ قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الإسلامية، ۱۳۷۴ ش.
- منطقی، مرتضی؛ روان شناسی تربیتی؛ تهران: جهاد دانشگاهی واحد خوارزمی، ۱۳۷۳ ش.
- میبدی، احمدبن محمد؛ کشف الاسرار و عدة الابرار؛ چاپ پنجم، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۱ ش.
- نوری، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل؛ قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.
- ورام، مسعودبن عیسی؛ تنبیه الخواطر و نزهة النواظر (مجموعه ورام)؛ قم: مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ ق.
- ولایتی، علی اکبر؛ فرهنگ و تمدن اسلامی؛ قمک دفتر نشر معارف، ۱۳۸۴ ش.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق؛ تاریخ یعقوبی؛ بیروت: دارصادر، بی تا.

